

‘To degrow or (not) to degrow?’ Ontgroeien om binnen planetaire grenzen rechtvaardig te bloeien

Jonas Van der Slycken

Na decennia van groei, blijven beleidsmakers ook vandaag nog steeds groei van het bruto binnenlands product (bbp) nastreven. In de huidige vorm is groei echter onhoudbaar door een toenemend grondstoffengebruik, ongelijkheden in sociaal welzijn en milieukosten.¹ De omvang en aard van menselijke activiteiten hebben ervoor gezorgd dat de planetaire grenzen, zoals bijvoorbeeld [bio]diversiteit en klimaatverandering, overschreden zijn.² Beleidsmakers blijven inzetten op ‘economische’ groei aangezien voldoende groei in het huidige bestel voor financiële en maatschappelijke stabiliteit zorgt. De enige periodes waarin het ecosysteem en toekomstige generaties enig respijt krijgen, is tijdens groeivertragingen of recessies, aangezien het gebruik van grondstoffen, energie en broeikasgasemissies substantieel dalen. Maar negatieve groei is in de huidige context evenmin houdbaar aangezien dat leidt tot een dalende consumentenvraag, werkloosheid en een recessiespiraal.³ Dit dilemma confronteert samenlevingen met de vraag hoe ze kunnen bloeien zonder groei. Dit hoofdstuk behandelt hoe ontgroeï (*degrowth* of *décroissance*) tracht om welzijn, sociale rechtvaardigheid en ecologische duurzaamheid tot prioritaire maatschappelijke doelen te maken door de dominante maatschappelijke denkbeelden en de spelregels van de economie zo te transformeren dat ecologische duurzaamheid en sociale rechtvaardigheid samengaan.

In de sectie hierna proberen we ontgroeï te definiëren. Daarna argumenteren we dat ontgroeï nodig is om binnen de planetaire grenzen te blijven. In de volgende secties leggen we uit hoe respectievelijk welzijn en sociale rechtvaardigheid centraal staan binnen

het ontgroeidenken. Vervolgens leggen we uit hoe ontgroeidenken ook de sociale zekerheid kan ontlasten. Voor we concluderen, geven we enkele beleidsopties aan die de ontgroeidenkenbeweging naar voren schuift.

Ontgroeidenken?

De enige weg richting toekomst lijkt te bestaan uit bbp-groeidenken. ‘Stimuleer inclusieve en duurzame economische groei’ is bijvoorbeeld één van duurzame ontwikkelingsdoelen van de Verenigde Naties. Het is gemakkelijker om zich een toekomst voor te stellen bestaande uit klimaatchaos en ecologische destructie, dan een toekomst zonder groei. Na decennia van groei is het duidelijk dat het groeidenken onze taal, harten, geesten, lichamen, levens en samenlevingen veroverd of gekoloniseerd heeft zodat het moeilijk geworden is om zich de toekomst anders in te beelden dan bestaande uit groei.⁴ De ontgroeidenkenbeweging wil dit eenheidsdenken doorbreken en een alternatief aanbieden. Ontgroeidenken is een subversief *‘missile word’* om dominante groeidenkenbeelden te dekoloniseren zodat ontgroeidenken niet enkel een culturele revolutie inhoudt, maar ook neerkomt op het verlaten van de economie, het wijzigen van waarden en de-westernisering.⁵ Ontgroeidenken wil het publiek debat herpolitiseren over wenselijke socio-ecologische toekomst.⁶ Vanuit het dominante groeiparadigma bekeken, wordt ontgroeidenken vaak verkeerdelijk begrepen als een recessie terwijl het iets helemaal anders is, namelijk een middel om economieën en samenlevingen te heroriënteren in de richting van de doelen: duurzaamheid, rechtvaardigheid en welzijn.

Demaria en coauteurs definiëren ontgroeidenken als volgt: “Ontgroeidenken contesteert de groeihegemonie en roept op tot een democratisch geleide herverdelende inkrimping van productie en consumptie in geïndustrialiseerde landen als middel om ecologische duurzaamheid, sociale rechtvaardigheid en welzijn te bereiken.” Dit betekent dat ontgroeidenken een reductie inhoudt van de doorstroom aan materialen en energie. Die reductie is nodig om het hoofd

te bieden aan biofysische limieten zoals de beperkte beschikbaarheid van grondstoffen en de beperkte capaciteit om emissies en afvalstromen op te vangen. Ontgroeï is ook een oproep voor diepere democratie voor zaken zoals technologie die buiten het mainstream democratische domein vallen, en impliceert een rechtvaardige verdeling van rijkdom binnen en tussen het globale Noorden en Zuiden en tussen huidige en toekomstige generaties.⁷ Verder wil ontgroeï een alternatief bieden voor de alomtegenwoordigheid van marktrelaties en de groeigebaseerde wortels van sociale denkbeelden in de samenleving door de overgang van een materialistische naar een conviviale en participatieve samenleving te faciliteren.^{8,9} Convivialiteit is een term die komt van Ivan Illich en zit ook vervat in de woorden ‘samen-leven’ en ‘samen-leving’. Ontgroeï is uitgegroeï tot een sociale beweging, die als ‘paraplu-beweging’ tal van theoretische stromingen, bewegingen, ideeën, *grassroots* initiatieven, beleidsopties en disciplines groepeerst.^{10,11}

Ontgroeï om binnen planetaire grenzen te blijven

Om ecologische duurzaamheid te bereiken, is het nodig om groei los te laten, want industriële productie en consumptie leggen immers beslag op het ecosysteem. Om de impact van groei op het ecosysteem tegen te gaan, wordt vaak verwezen naar ont koppeling. Wanneer de ecologische impact ontkoppeld kan worden van groei, dan luidt de redenering dat groei en behoud van het ecosysteem kunnen samengaan. Alleen zijn er verschillende soorten ont koppeling.

Relatieve ont koppeling, waarbij het bbp sterker groeit dan de impact op het ecosysteem, is onvoldoende aangezien de impact op het ecosysteem nog steeds, zij het dan in minder sterke mate dan het bbp, toeneemt. Een andere vorm van ont koppeling is absolute ont koppeling, waarbij de impact op het ecosysteem daalt terwijl het bbp stijgt. Het probleem met deze redenering is dat het hoogst twijfelachtig is of dit fenomeen zich tijdig en in

voldoende mate zal aanbieden om binnen planetaire grenzen te blijven. Zo vinden Hickel en Kallis geen empirisch bewijs voor absolute ontkoppeling tussen het mondiale grondstoffengebruik en groei.¹² Deze auteurs tonen eveneens dat het absolute ontkoppelen van koolstofemissies zeer onwaarschijnlijk voldoende snel zal gebeuren om een klimaatoververhitting van meer dan 1.5°C of 2°C tegen te houden. Inzetten op ontkoppeling als enige duurzaamheidsstrategie is bijgevolg een risicovolle en misleidende strategie.¹³ Ontgroei is bijgevolg een alternatieve strategie om duurzaamheid te bereiken. In het deel over beleidsvoorstellen wordt dieper ingegaan hoe milieuplafonds voor het gebruik van grondstoffen en emissies kunnen helpen om het grondstoffengebruik en emissies terug te dringen.

De ontkoppelingslogica wordt echter vaak toegepast op de manier waarop we het klimaatprobleem willen aanpakken. In het hypothetische geval waarin iedereen ter wereld eenzelfde rijkdom zou bereiken zoals in het Westen, dan zou het mondiale bbp dertig keer groter zijn in 2100 waardoor er utopische niveaus van absolute ontkoppeling nodig zijn om klimaatdoelstellingen te behalen.¹⁴ Nadat mondiale emissies een plateau bereikten tijdens de periode 2014-2016, namen ze met 1,6% toe in 2017 en bereikten ze met een stijging van 2,7% een record in 2018.¹⁵ De toename in energie-gerelateerde emissies komt doordat de emissietoenames ten gevolge van economische groei de gerealiseerde emissiedalingen behaald via energie-efficiëntie en hernieuwbare energie meer dan overtroffen.¹⁶

Deze stijgingen staan in schril contrast tegenover de snelle en forse emissiereducties die nodig zijn. De klimaatdoelstellingen van Parijs laten zich vertalen in een eindig koolstofbudget dat nog opgebrand kan worden. Om 66% kans te hebben om onder 1.5°C te blijven was er op 1 januari 2018 nog een wereldwijd koolstofbudget van 420 gigaton.¹⁷ Een budget dat ondertussen al geslonken is tot minder dan 380 gigaton. De even ongemak-

kelijke 2°C-waarheid is dat slechts een fractie van de mondiale koolstofreserves opgestookt kan worden: meer dan 80% van de huidige steelkoolreserves, de helft van de gas- en een derde van de oliereserves blijven beter onder de grond.¹⁸ Een te hanteren vuistregel voor het pad dat hierbij best behandeld wordt is een ‘koolstofwet’ waarbij de jaarlijkse emissies in 2020 in elk daaropvolgend decennium halveren tot en met 2050. Samen met pogingen om emissies door wijzigingen in landgebruik tegen te gaan en om emissies uit de lucht te zuiveren —de zogenaamde negatieve emissies— kan dit zorgen dat in 2050 de netto-uitstoot nul bedraagt.¹⁹

Inzetten op technologieën voor negatieve emissies is echter een gok en gevaarlijke afleiding voor de vroege antwoorden en snelle emissiereducties die nodig zijn om het klimaatakkoord van Parijs te respecteren.²⁰ Het is nog maar de vraag of deze technologische wonderoplossingen zich tijdig zullen aandienen. Door economische groei als gegeven te beschouwen, verzaakt men om groei los te laten en vandaag al klimaatactie te ondernemen. Een Canadese studie toont bijvoorbeeld aan dat een ontgroei-scenario, in tegenstelling tot *business-as-usual* en een lage/geen groei-scenario, voor substantiële emissiereducties (met 78% tegen 2035) kan zorgen.²¹

Tot dusver is ontgroei al wenselijk tot zelfs noodzakelijk gebleken om de ecologische en klimaatcrisis bij de wortels aan te pakken. Hiernaast is ontgroei mogelijk onontkoombaar, aangezien in een fysisch begrensde planeet oneindige groei niet mogelijk is, zoals het rapport van de Club van Rome in 1972 stelde. Samenlevingen dienen hun koers bij te sturen en rekening te houden met de uitputting van grondstoffen en vervuiling, want zonder wijzigingen zullen er binnen de eeuw nefaste gevolgen plaatsvinden, waarbij een overschrijding van de ecologische draagkracht zorgt voor een instorting van de industriële productie en levensstandaard. Meer dan 40 jaar na de originele studie, blijkt dat de mondiale economie nog steeds op koers ligt voor het standaard

business-as-usual scenario.

De productie van tal van grondstoffen heeft al een piek bereikt of zal binnen de vijftig jaar pieken. De olieproductie, bijvoorbeeld, bereikte een piek tussen 2008-2010. Vanaf dit moment is door natuurlijke grondstoffen gestimuleerde bbp-groei niet langer vanzelfsprekend. Integendeel zelfs, wanneer biofysische grenzen aan de groei zich laten voelen, is inzetten op economische groei een beleidsoptie die gedoemd is om te mislukken.²³ Door deze krimpende grondstoffenbasis zal de economie noodzakelijkerwijs dienen in te krimpen. Deze neergaande economische fase hoeft geen destructieve ineenstorting te zijn en kan bloeiend verlopen (“een zachte landing”).²⁴ Ontgroei is bijgevolg een strategie om niet enkel het groeidenken te ontkrachten, maar ook om binnen planetaire grenzen rijkdom rechtvaardig te verdelen door in te zetten op een andere cultuur en door de economie anders te ontwerpen.

Ontgroeien om te bloeien

Een van de essentiële uitgangspunten van ontgroei is dat er niet alleen biofysische grenzen zijn aan de groei, maar dat er bovenal sociale limieten zijn aan wat groei kan brengen.²⁵ Eens basisbehoefte bevredigd zijn, gaat een groter deel van het inkomen naar positionele goederen.²⁶ Toegang tot deze goederen bepaalt iemands maatschappelijke positie of status en is bijgevolg afhankelijk van het relatieve inkomen of de relatieve consumptie ten opzichte van anderen. Positionele goederen verliezen hun aantrekkingskracht voor de eerste bezitters naarmate meerdere mensen er over beschikken, want het welzijnsverhogende effect voor de bezitter is groter naarmate ze schaarser zijn en anderen er niet over beschikken. Doordat ‘iedereen’ die wil meedraaien in een consumentistische maatschappij de ambitie najaagt deze goederen te bezitten, is dit een verhaal zonder einde. Frank spreekt over een ‘*zero-sum game*’ met een aanzienlijke sociale kost en meent dat zo grondstoffen verspild worden die voor iets

anders konden dienen.²⁷ Verder wordt een stijgend deel van het sociaal inkomen in overvloedige samenlevingen verspild aan private, positionele consumptie en brokkelen publieke goederen, die de levenskwaliteit van iedereen verbeteren, af.²⁸ Positionele consumptie maakt de kost van vrije tijd duurder en zo minder aantrekkelijk en vermindert de tijdsbesteding aan familie, vrienden, gemeenschap en politiek bestede tijd met negatieve effecten voor het individuele en maatschappelijke welzijn.

Niet-materiële en niet-monetaire elementen zoals gezondheid en familielevens zijn naast een materiële levensstandaard van cruciaal belang voor het welzijn. In vergelijking met de materiële levensstandaard hebben ze een langdurend effect op het welbevinden. Doordat mensen de fenomenen van aanpassing en sociale vergelijking over het hoofd zien, besteden ze overdreven veel tijd aan monetaire doelen ten koste van niet-monetaire en vermindert het welzijn.²⁹ Dit verklaart waarom groei zijn vermeende belofte niet nakomt en er sociale limieten zijn aan wat groei kan brengen en consumenten op hun honger blijven zitten aangezien genoeg nooit genoeg is. Door telkens achter elkaar aan te hollen en met elkaar te vergelijken, gaat niemand zijn welzijnsniveau erop vooruit, ook al kennen mensen een enorme toename in de levensstandaard.

Welzijn is immers gerelateerd aan de voldoening van negen fundamentele menselijke behoeften: levensonderhoud, bescherming, affectie, begrip, participatie, vrije tijd, creatie, identiteit en vrijheid. Deze behoeften zijn universeel, maar elke cultuur heeft andere manieren ontworpen om aan deze behoeften te voldoen, die meer of minder succesvol kunnen zijn.³⁰ De huidige cultuur heeft via consumptieactiviteiten een manier gevonden om aan sommige van haar behoeften te voldoen. Levensonderhoud en bescherming (zoals een huis) vereisen een materiële grondslag, maar andere behoeften zijn niet-materieel.³¹ De westerse cultuur heeft echter niet-materiële behoeften in toenemende mate

trachten te bevredigen via materiële consumptie,³² waardoor dit amper of niet succesvol was. In dit geval schenken consumptieactiviteiten helemaal geen behoeftevolvoeding en kunnen ze zelfs bepaalde behoeften schenden.³³

Aangezien burgers vastzitten in de 'ijzeren kooi van het consumptisme'³⁴ wil ontgroeï mensen niet alleen uit materialistische levensstijlen bevrijden, maar ook minder vatbaar tot zelfs immuun maken voor de processen van sociale vergelijking en opvallende consumptie door een andere cultuur te cultiveren met meer ruimte en tijd voor zorg, wederkerigheid, ontspanning, gezondheid, vrijwilligerswerk, sociaal contact, etc. Een cultuur die bovendien minder beslag legt op grondstoffen, minder vervuilend is en het maatschappelijke welzijn stimuleert. Een vaak terugkomend beleidsvoorstel is dan ook om reclame te reduceren en aan strenge criteria te onderwerpen of zelfs te bannen uit publieke ruimtes.^{35,36} De stad Grenoble, waar reclameborden werden vervangen door bomen en gemeenschapsruimtes, kan gelden als voorbeeld.

Ontgroeï en sociale rechtvaardigheid

Sociale rechtvaardigheid tussen en binnen het globale Noorden en Zuiden en tussen huidige en toekomstige generaties staat centraal in het ontgroeï-pleidooi. De ontgroeï-beweging wil zowel duurzaamheid als rechtvaardigheid laten samengaan door rechtstreeks in te zetten op rechtvaardigheid in plaats van ervan uit te gaan dat de voordelen van groei zullen doorsijpelen naar alle lagen van de bevolking. Rechtvaardigheid tussen en binnen generaties in Noord en Zuid is van belang aangezien er een bijzonder ongelijke verdeling is van inkomen, grondstoffen, en milieukosten. Zo bezitten de rijkste 8 mannen evenveel rijkdom als de armste 3,6 miljard van de mondiale bevolking.³⁷ De onrechtvaardigheid tussen rijk en arm komt ook tot uiting in de enorme ongelijkheden in de koolstofvoetafdruk tussen rijk en arm (zie hoofdstuk 4 en hoofdstuk 17). Vandaar dat een rechtvaardige maatregel zou

kunnen zijn om de 10% meest vervuilende personen een *cap* of bovenlimiet te geven om hun koolstofvoetafdruk te limiteren tot wat EU-burgers gemiddeld op een jaar verbruiken. Dergelijke cap zou in een paar jaar tijd de mondiale emissies met een derde doen dalen.³⁸

Rechtvaardigheid is belangrijk aangezien armen in het globale Noorden en Zuiden vaak direct nefaste gevolgen ondervinden van de vervuiling van het mondiale economische systeem. Armen wonen vaak in verontreinigde buurten en zijn vaak afhankelijk van de nabijheid en beschikbaarheid van milieugoederen en de commons om in hun levensonderhoud te voorzien, vandaar dat ze voorstanders zijn van milieubescherming.³⁹ Bovendien vormen de mensen in het globale Zuiden vaak de eerste voorhoede van verzet tegen de immer uitbreidende frontlijnen van de groei-machine die hen, in een onstilbare honger naar grondstoffen en grond, uit hun leefomgeving verdrijft. Om deze redenen is er een duidelijke overlap met en alliantie mogelijk tussen de *environmental justice* beweging in het globale Zuiden en ontgroei.

Toch wordt groei vaak als noodzakelijk beschouwd om de mondiale armoede te verlichten, maar dit is een weinig effectief, noch efficiënt middel om aan armoedebestrijding te doen. Tijdens de periode van 1990-2001 droeg elke 100 dollar groei in het gemiddelde wereldinkomen per capita slechts 60 cent bij om de armoede onder de 1 dollar grens per dag te verlichten. Dit is contraproductief aangezien de armsten de ecologische kosten van deze groei meer dan proportioneel dragen.⁴⁰ Verder is groei onwenselijk aangezien het een zeer trage manier is om armoede te reduceren. Als de groeicijfers van voor de financiële crisis (de periode 1993-2008) zouden aanhouden, dan zou het honderd jaar duren om armoede onder de grens van 1.25 dollar grens en 200 jaar om armoede onder de grens van 5 dollar weg te werken. Om in mensen hun basisbehoeften te voldoen in een wereld met een beperkt koolstofbudget, is het nodig dat effectieve actie

ondernomen wordt om de mondiale ongelijkheid te reduceren.⁴¹

Vandaar dat niets minder nodig is dan een herverdeling van grondstoffen en rijkdom tussen en binnen het globale Noorden en Zuiden om sociale rechtvaardigheid (en duurzaamheid) te bereiken. Minder materialistische levensstijlen van de rijken der aarde zouden meer grondstoffen ‘vrijmaken’ om nu en in de toekomst in basisbehoeften te voorzien. Beleidsvoorstellen die kunnen helpen zijn bijvoorbeeld een maximuminkomen en een maximumrijkdom waarboven 100% belast wordt. Een belastingvoet van 100% voor de topinkomens kan bijzonder hoog lijken, maar tijdens de jaren 1950 onder het presidentiële bewind van Eisenhower was een belastingtarief van 90% gangbaar. Naast een maximuminkomen wordt ook het belang beklemtoond van een onvoorwaardelijk basisinkomen om iedereen van een minimale levensstandaard te voorzien. Dit basis- en maximuminkomen dient gecombineerd te worden met andere belasting- en werkvormen zodat de inkomens van de armste helft van de bevolking stijgt en zij niet de kosten dragen.⁴² Het basisinkomen kan ook niet-geldelijke vormen aannemen zoals gratis gezondheidszorg, onderwijs, voedsel, transport en huisvesting.⁴³ Ook deze universele basisdiensten zorgen ervoor dat de armsten in hun behoeften kunnen voorzien en niet de grootste kosten dragen van de ecologische transitie.

Het belang van rechtvaardigheid en de risico's die ongelijkheid inhouden, werden reeds kort vermeld in het rapport van de Club van Rome. De auteurs van dit rapport verwachten dat de sociale limieten (zoals oorlog, ineenstorting van de samenleving en ongelijkheid) zich eerder zullen aandienen dan de biofysische limieten waarbij de grondstoffen uitgeput zijn.⁴⁴ Dit werpt een ander licht op recente fenomenen zoals de Brexit en de gele hesjes waarbij de verliezers of achterblijvers van de globalisering zich laten horen. Aangezien grote ongelijkheden sociaal nefast zijn en meer gelijke samenlevingen het beter doen wat betreft

ongeleterdheid, geweld, levensverwachting, en mentale ziektes, is het van kapitaal belang om hoog in te zetten op sociale rechtvaardigheid.³⁵ Dit geldt des te meer in een wereld met biofysische grenzen. Rechtvaardig verdelen wat er binnen planetaire grenzen voorhanden is, is hiertoe de beste strategie.

Ontgroeï en de sociale zekerheid

Economische groei wordt soms als noodzakelijk geacht voor het financieren van de sociale zekerheid. Zoals eerder aangehaald brengt groei kosten met zich mee die doorgeschoven worden naar de samenleving. Ook de sociale zekerheid gaat gebukt onder toenemende kosten van een expansieve economie. Zoals eerder beschreven hebben materialisme en ongelijkheden een nefaste invloed op het functioneren van samenlevingen. Welvaartsziekten zoals stress, burn-out, depressie etc. zijn allemaal keerzijden van de groeimedaille die op de sociale zekerheid wegen. Een gangbare optie om de begroting ‘op orde’ te krijgen, is om te beknibbelen op de sociale zekerheid. Een andere mogelijkheid is om via *ontgroeï* de wortels van het probleem —consumentisme, ongelijkheid en competitie— en het daaraan verbonden maatschappelijke onbehagen aan te pakken en zo burgers, samenlevingen én de sociale zekerheid waarlijk gezond te maken — *sameren* in de letterlijke betekenis van het woord. Zo heeft het materialisme een minder hoge sociale kostprijs en wordt er minder beslag gelegd op de sociale zekerheid.

Hiernaast leidt het geloof in groei als mogelijke financieringsbron voor de sociale zekerheid ons af van de optie om de grootste inkomens, meest vermogenden, speculanten en multinationale ondernemingen —die via tal van achterpoortjes richting belastingparadijzen belastingen ontduiken en ontwijken— een faire bijdrage te laten leveren. De subsidies aan en investeringen in zwaar vervuilende activiteiten stopzetten creëert extra financiële slagkracht die sociaal aangewend kan worden of gebruikt kan worden om de transitie sociaal te laten verlopen voor de werkne-

mers in de betreffende sectoren door herscholing aan te bieden of ze in een andere betrekking werkzekerheid te bieden (zie hoofdstuk 11).

Een recente studie toont aan dat klimaatactie ook significante gezondheidsverbeteringen met zich meebrengt. Luchtvervuiling brengt in Europa substantiële gezondheidskosten met zich mee in de vorm van luchtwegenaandoeningen en hart- en vaatziekten die resulteren in een vroegtijdige dood. Fossiele brandstoffen vervangen door propere, hernieuwbare energiebronnen om de 2°C-doelstelling te respecteren, zou het sterftecijfer in Europa jaarlijks met 434.000 doen dalen. Dit betekent dat de gemiddelde levensverwachting met 1,2 jaar zou stijgen.⁴⁶ Zo heeft klimaat-actie tastbare, onmiddellijke gezondheidsvoordelen die ook de sociale zekerheid saneren.

Welke beleidskeuzes voor een ontgroeitransformatie?

Om ontgroeit te bereiken en sociaal duurzaam te laten zijn, stelt de ontgroeit-beweging verschillende beleidsvoorstellen voor. Daar waar ontgroeit ook een culturele wijziging inhoudt en lokale bottom-up initiatieven, zoals stadstuinieren, (digitale) commons, coöperatieven, gemeenschapsmunten en eco-gemeenschappen, ontgroeit in de praktijk brengen, zijn vele academische beleidsvoorstellen evenwel nationaal en top-down.⁴⁷ De hier behandelde beleidsvoorstellen zijn verre van exclusief en zijn op zich geen wonderoplossing, maar vormen een coherent pakket aan maatregelen die elkaar kunnen versterken om op een sociaal duurzame manier te ontgroeien. Het basis- en maximuminkomen en een reclamereductie werden hierboven reeds behandeld.

Milieuplafonds

Om het grondstoffengebruik en broeikasgasemissies te reduceren zijn absolute en dalende milieuplafonds nodig, in het bijzonder op de hoeveelheid aan CO₂-emissies. Anderson en Bows vonden dat

de emissies van rijkere landen jaarlijks met 8-10% moeten dalen om 50% kans te hebben om de 2-gradendoelstelling te halen, maar aangezien dergelijke snelle en drastische reducties doorgaans niet compatibel zijn met groeiende economieën, dienen rijkere landen (tijdelijk) ontgroeï-strategieën uit te voeren.⁴⁸ Anderson en Bows hebben het over een 'geplande economische contractie'. Deze ontgroeï-strategie inplannen is mogelijk door het jaarlijkse emissieplafond met bijvoorbeeld 10% te doen inkrimpen.

Men stelt voor om milieuplafonds (quota of *caps*) te gebruiken om de ecologische impact en het grondstoffenverbruik effectief te reduceren, aangezien technologische efficiëntiewinsten op zich door het *rebound*-effect niet genoeg zijn om reducties te realiseren.⁴⁹ Een toegenomen brandstoffenefficiëntie van wagens of vliegtuigen, zorgt er niet alleen voor dat er per gereisde kilometer minder brandstof nodig is. Het betekent eveneens dat elke gereisde kilometer goedkoper wordt, waardoor het goedkoper wordt om meer en verder te reizen. Om deze reden zorgen efficiëntiewinsten niet noodzakelijk voor een dalend grondstoffengebruik of een dalende milieu- of klimaatimpact. De verwachte uitgespaarde grondstof wordt in de praktijk niet uitgespaard maar opgebruikt door een nieuwe latente vraag van consumenten om met de 'vrijgekomen' grondstoffen andere dingen te doen ('*rebound consumption*'). Het kan zelfs een averechts effect hebben en resulteren in meer consumptie en productie dan voorheen. Hierom zijn efficiëntiewinsten op zich geen voldoende strategie om de impact op het milieu te reduceren.⁵⁰

Plafonds kunnen eveneens geïmplementeerd worden op water, materialen, de totale oppervlakte gebruikt om gewassen te telen en de totale bebouwde oppervlakte.⁵¹ Aangezien Europa een netto-importeur is van grondstoffen, water, land en koolstof, dient er bij het ontwerp van deze milieuplafonds ook rekening gehouden te worden met de emissies, het water en de grondstoffen die in importgoederen vervat zitten.⁵² Door het economi-

sche systeem anders te ontwerpen met behulp van milieuplafonds en bijgevolg grondstoffen schaarser en vervuiling minder gemakkelijk te maken, zal een dergelijke economische transformatie een drijvende kracht zijn om de menselijke creativiteit en innovatie te stimuleren.

Naast de groene belastinghervorming met onder andere een koolstofaks (zie hoofdstuk 13 van Kris Bachus), kunnen milieubelastingen helpen om vervuiling en het grondstoffengebruik duurder te maken en zo in de juiste richting te sturen. Aangezien de hoeveelheid koolstof die nog uitgestoten kan worden echter beperkt is, is het beter om in te zetten op hoeveelhedinstrumenten zoals plafonds die de hoeveelheid vastzetten en de prijs laten fluctueren dan op prijsinstrumenten die de prijs vastzetten en waarbij de hoeveelheid alle kanten op kan gaan waardoor de vooropgestelde emissiereductiedoelstellingen niet noodzakelijk gehaald worden. Bovendien zouden de belastingen wel eens substantieel kunnen zijn.

Publiek geld

Een andere kijk op geld en financieringsbronnen is eveneens noodzakelijk. Nu wordt nieuw geld gecreëerd via centrale banken en het bankensysteem. Banken creëren geld in de vorm van schulden. Dit is problematisch aangezien geld niet langer een publieke maar private grondstof is en een groei- en schulddynamiek creëert. De overheid geraakt in deze context aan geld door belastingen te innen. In het ontgroeidenken is er aandacht voor om geld als een publieke grondstof te zien aangezien de overheid zelf geld kan creëren en in omloop kan brengen. Dit is nodig om geld weg te leiden van een winst- en groeidynamiek en onder democratische controle van het publiek te brengen om zo ecologische duurzaamheid en sociale rechtvaardigheid te bereiken.⁵³

Met publiek geld kan de overheid autonoom beslissen wat ze met het geld doet en hoe ze de sociaalecologische transitie vorm-

geeft. Tussen maart 2015 en december 2018 heeft de Europese Centrale Bank (ECB) activa aangekocht op de financiële markt voor 2,6 biljoen euro om de euro te stabiliseren en het financiële systeem te redden. Dit voorbeeld toont aan hoeveel geld anders in omloop gebracht had kunnen worden door het te spenderen aan de socio-ecologische transformatie door bijvoorbeeld te investeren in publieke goederen of werkzekerheid te financieren, openbaar vervoer quasi gratis maken, gebouwen versneld te isoleren, of te investeren in hernieuwbare energiebronnen.

Schuldenuitdaging door burgers

Momenteel torsen samenlevingen en burgers enorme schulden. De financiële crisis werd veroorzaakt doordat de financiële economie met papieren rijkdom veel te snel groeide. De reële economie kon de financiële economie niet bijhouden aangezien de groei in deze reële economie afgeremd wordt door de beperkte beschikbaarheid van energie, materialen, land en de capaciteit van mensen om te werken.⁵⁴ Het financiële systeem speculeert op de toekomst en verwacht dat oneindige groei ervoor zal zorgen dat schulden afgelost en intresten op deze schulden betaald kunnen worden. Wanneer de reële economie de financiële economie niet kan bijhouden, zijn bijgevolg andere manieren nodig om schulden terug te betalen dan verder inzetten op onduurzame groei.

Een beleidsvoorstel dat nodig is om de kosten van de overdaad aan papieren rijkdom en schulden rechtvaardig te verdelen en kwijt te schelden, is een schuldenuitdaging. Een schuldenuitdaging door burgers (of een publieke of een gemengde uitdaging) is een manier om op democratische wijze schulden te elimineren door te achterhalen hoe schulden ontstaan zijn, wie hiervoor verantwoordelijk is en welke gevolgen ze met zich meebrengen. Burgers beslissen dan wie verantwoordelijk is voor de schulden en bepalen welke schulden legitiem zijn en welke niet. Voor een sociaal duurzame ontgroei is het noodzakelijk dat schulden billijk verdeeld worden en onrechtvaardige schulden worden kwijteschelden.⁵⁵

Het is van belang dat deze kwijtschelding niet gebeurt op de kap van de kleine spaarder en gepensioneerde, maar dat wie leende om te speculeren de kosten draagt. Wie een hoog inkomen heeft en vermogend is, hoeft evenmin een schuldenkwijtschelding te krijgen.⁵⁶

Een voorbeeld van hoe een schuldenkwijtschelding nuttig kan zijn, is wanneer we landbouwbedrijven willen stimuleren om de overgang te maken naar duurzame landbouw. Landbouwers die gebukt gaan onder torenhoge schulden en met hun huidige (vervuilende) infrastructuur vastzitten in een systeem waarbij ze geen faire marktprijs krijgen voor hun producten, hebben het moeilijk om de overstap te maken naar een meer duurzame landbouw. Ole Bjerg stelt voor om de landbouwers die de transitie willen maken naar ecologische landbouw te helpen door ze een betere deal te geven om hun (torenhoge) schulden af te lossen.⁵⁷ Deze deal zou de vorm kunnen aannemen van een gedeeltelijke schuldenkwijtschelding, een lagere intrest of een meer gespreide terugbetaling door de tijd heen.

Groene belastinghervorming

Het fiscale systeem dient herzien te worden. Er is een groene belastingverschuiving nodig van werk, waarbij vooral de belastingen op de laagste inkomens uit arbeid verlaagd worden, naar het gebruik van grondstoffen, energie en vervuiling.⁵⁸ Een koolstofbelasting en een btw-verlaging op reparaties kunnen gelden als voorbeelden van een groene belastingverschuiving. Dit maakt werk niet alleen goedkoper, maar zorgt ook voor een fiscale stimulans om zuiniger om te springen met grondstoffen en energie. Andere bijkomende belastinghervormingen naast het basis- en maximuminkomen zijn vermogensbelastingen zoals een erfbelasting, belastingen op tweede en derde verblijven en landgoederen. Bij al deze belastingverschuivingen is het belangrijk dat het inkomen van de armste 50% stijgt.

Werkzekerheid en werkdelen

Een belangrijke vraag is hoe werk ontkoppeld kan worden van groei. Een veelbelovend voorstel is een jobgarantie om niet langer afhankelijk te zijn van groei om werk te garanderen. Binnen deze jobgarantie treedt de overheid op als laatste werkgever om alle werkzoekenden die geen baan vinden werkzekerheid te bieden. Het voordeel hiervan is dat de overheid meteen ook sociale en ecologische vraagstukken kan aanpakken door bijvoorbeeld ecosystemen te beheren en te herstellen, bomen te planten, steden te herontwerpen en ze bestand te maken tegen droogtes, stortvloeden en het hitte-eilandeffect, of om gezondheid en zorg te stimuleren.⁵⁹ Deze voorbeelden zijn publieke goederen die de overheid bijgevolg best kan voorzien. Het kan niet de bedoeling zijn dat burgers de kosten dragen om energievretende airco's en ventilatoren te installeren om tijdens hittegolven voor hun eigen koelte te zorgen, terwijl de overheid kan zorgen voor boom- en schaduwrijke straten en stadsbossen.

Een ander beleidsvoorstel is werkverdeling, in het bijzonder via een algehele arbeidsduurverkorting waarbij de werkweek tot minstens 32 uur gereduceerd wordt. Hierbij is het van belang dat het inkomensverlies enkel de hoogste 10% van de inkomens treft.⁶⁰ De vrijgekomen tijd maakt het mogelijk om aan de consumptiecultuur te ontsnappen en welzijn te stimuleren door het minder materialistisch in te vullen. De bevrijde tijd kan besteed worden aan ontspanning, zorg, vrijwilligerswerk, democratische participatie, het onderhouden, in stand houden en opnieuw opeisen van de commons, en het herstellen van ecosystemen. Aangezien werk een belangrijk welzijnsaspect is en werkloosheid een sterk deprimerend effect heeft op het geluksgevoel, is 'werkdelen' een manier om het werk 'rechtvaardig' te verdelen over iedereen.^{61, 62} Dit voorstel dient gecombineerd te worden met andere voorstellen zoals een groene belastinghervorming en milieuquota om te vermijden dat de toegenomen vrije tijd materialistisch ingevuld wordt.⁶³

Ondersteun de alternatieve, solidaire samenleving

Stimuleer de non-profit coöperatieve sector met subsidies, belastingvrijstellingen en aangepaste wetgeving. Er bestaan coöperaties voor kredietverlening, basisgezondheidszorg, onderwijs, co-housing, voedselnetwerken, etc. Ook de decommercialisering van publieke plaatsen en activiteiten zoals zorg en onderwijs via steungroepen, gedeelde kinderopvang en sociale centra dient gefaciliteerd te worden.⁶⁴

Coöperatieven zijn belangrijk in een ontgroeï-economie aangezien ze helpen om economische activiteiten te democratiseren. In tegenstelling tot winstgedreven bedrijven met externe aandeelhouders hebben coöperatieven een andere, meer betrokken aandeelhouders- en governancestructuur. Het aandeelhouder-schap is gericht op de lange termijn, het is niet mogelijk om aandelen te verhandelen en er zijn vaak limieten op de hoeveelheid aandelen om machtsconcentratie tegen te gaan. De governancestructuur verwelkomt verschillende belanghebbenden (werknemers, aandeelhouders en consumenten) waarbij elk lid een stem heeft (in tegenstelling tot winstgedreven ondernemingen waarbij er een stem is per aandeel). De hoofddoelstelling van coöperatieven is niet om winst te maken, maar om hun belanghebbenden voordelen te bezorgen of in hun behoeften te voorzien, waardoor er minder nood is aan groei en coöperatieven binnen het ontgroeï-denken passen.⁶⁵

Dezelfde achterliggende gedachte komt ook tot uiting in wat Jackson omschrijft als de 'nieuwe economie' die rekening houdt met de ecologische grenzen van onze eindige planeet.⁶⁶ Volgens Jackson kunnen lokale bedrijven als ecologisch omschreven worden als ze tegelijkertijd bijdragen aan het menselijk floreren, de gemeenschap ondersteunen, een degelijk levensonderhoud voorzien en zo weinig mogelijk materialen en energie gebruiken. Deze ecologische bedrijven dienen het gemeenschapsleven en het algemeen belang. Een voorloper van deze ecologische bedrijven is

de lokale, gemeenschapsgebaseerde sociale onderneming: lokale energieprojecten, lokale boerenmarkten, *slow food* coöperatieven, sportclubs, bibliotheken, gemeenschapsgezondheidscentra, lokale herstel- en onderhoudsdiensten, ambachtenworkshops, muziek en drama, lokale training en skills etc. Deze activiteiten scheppen welzijn en voldoening, gebruiken weinig grondstoffen en energie en zorgen voor gemeenschapsleven en werkgelegenheid. De grondstoffenintensieve supermarkteconomie ombuigen in de richting van deze arbeidsintensieve en gedematerialiseerde diensten die vandaag amper bijdragen tot het bbp, zou bijgevolg voor een aanzienlijke groeivertraging zorgen.

Schaf het gebruik van het bbp af als indicator van economische vooruitgang

Het is opvallend hoe het bbp door media, beleidsmakers en economen misbruikt wordt als een welvaartsindicator. Dit verkeerdelijk gebruik is ‘mogelijk de grootste informatiefaling ter wereld’.⁶⁷ Vandaar dat het cruciaal is om het bruto binnenlands product niet langer te gebruiken als een maatstaf voor economische vooruitgang. Bbp-berekeningen kunnen behouden blijven voor fiscale en monetaire toepassingen, maar het economische beleid omvat meer dan enkel het stimuleren van het bbp. Er dient een debat op gang te komen over welzijn en echte welzijns- en welvaartsindicatoren zijn nodig.⁶⁸ Recente ontwikkelingen zoals het welzijnsbudget in Nieuw-Zeeland waar het overheidsbudget bij voorrang gespendeerd wordt aan die aspecten die het maatschappelijk welzijn het meeste ten goede komen of de oproep om het Stabiliteits- en Groeipact om te vormen naar een Stabiliteits- en Welzijnspect en een Duurzaamheids- en Welzijnspect in Europa, tonen de weg voorbij het bbp.^{69,70}

Ontgroeï, voorbij ontwikkeling

Ontgroeï wil in geïndustrialiseerde landen het debat heropenen en herpolitiseren over wat voor toekomst(en) samenlevingen willen. Vroeger zorgde groei voor maatschappelijke stabiliteit.

Vandaag is groei geen garantie op stabiliteit. Is groei werkelijk de beste optie om effectief welzijn, rechtvaardigheid en duurzaamheid te stimuleren in een wereld waar er sociale grenzen zijn aan wat groei kan brengen, waar planetaire grenzen overschreden zijn, met grondstoffenlimieten en met enorme economische, sociale en ecologische ongelijkheden? In de duurzame ontwikkelingsdoelen staat een potentiële inconsistentie aangezien de doelstelling ‘bevorder aanhoudende, inclusieve en duurzame economische groei’ mogelijk andere doelstellingen zoals klimaatactie, goede gezondheid en welzijn en ongelijkheid verminderen in de weg staat. Het zou beter zijn als samenlevingen zouden inzetten op ontgroei en rechtstreeks inclusiviteit, duurzaamheid, welzijn en rechtvaardigheid zouden bevorderen.

Ontgroei verzet zich tegen een mondiale uniformisering van de westerse levensstijl.⁷¹ Het is een strategie voor geïndustrialiseerde landen die past binnen een ruimer, mondiaal post-ontwikkelingsdenkbeeld waarbij ontwikkeling niet langer het organiserend principe is van samenlevingen. Er is immers een ‘pluriversum’ aan wereldvisies en praktijken om een ecologische en sociaal rechtvaardige wereld te bereiken, zoals *buen vivir* in Latijns-America, *ubuntu* in Afrika of het Bruto Nationaal Geluk in Bhutan. Post-ontwikkeling gaat in tegen een geglobaliseerde ontwikkeling en haar wortels in moderniteit, kapitalisme, de dominantie van de staat en mannelijke waarden, aangezien er geen eendimensionaal pad richting alternatieve socio-ecologische toekomst(en) bestaat.⁷²

Ontgroeien om binnen planetaire grenzen voor een sociaal rechtvaardige verdeling te zorgen zodat iedereen een goed leven kan leiden, is mogelijk indien groei losgelaten wordt. Een recente bevraging toonde alvast aan dat een meerderheid van de Europeanen meent dat het milieu een prioriteit moet zijn, zelfs als dit ten koste zou gaan van groei.⁷³ Door duurzaamheid en rechtvaardigheid evenwel te combineren in een sociaal aanvaardbare

en duurzame ontgroei, zou er mogelijk nog grotere steun kunnen zijn voor ontgroei. Ontgroei reikt de theoretische kritieken, praktijken en beleidsvoorstellen aan die progressieve sociale en ecologische bewegingen kunnen gebruiken om de maatschappelijke doelen welzijn, rechtvaardigheid en duurzaamheid bottom-up via democratische weg in beleid om te zetten. Samenlevingen hebben nu nog steeds de keuze om te ontgroeien of (niet) te ontgroeien. Vroege antwoorden zijn nodig om de sociaalecologische transformatie van de economie zelf vorm te geven vooraleer samenlevingen ze opgedrongen krijgen wanneer ze tegen grondstoffenlimieten aanbotsen en planetaire grenzen zich onherroepelijk laten voelen.

Eindnoten

1. T. Jackson (2010), *Welvaart zonder groei. Economie voor een eindige planeet*. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.
2. W. Steffen et al. (2015), 'Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet.' *Science* (347:6223), p. 736-746.
3. T. Jackson (2010), *Welvaart zonder groei. Economie voor een eindige planeet*. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.
4. J. Van der Slycken (2019), 'De steady-state-economie, een broodnodige utopie?' *nY: tijdschrift voor literatuur, kritiek & amusement* (38).
5. S. Latouche (2015), 'Imaginary, decolonization of.' In: G. D'Alisa, F. Demaria & G. Kallis (eds.), *Degrowth: a vocabulary for a new era*. London: Routledge, p. 117-120.
6. F. Demaria et al. (2013), 'What is degrowth? From an activist slogan to a social movement.' *Environmental Values* (22:2), p. 191-215.
7. F. Demaria et al. (2013), 'What is degrowth? From an activist slogan to a social movement.' *Environmental Values* (22:2), p. 191-215.
8. F. Demaria et al. (2013), 'What is degrowth? From an activist slogan to a social movement.' *Environmental Values* (22:2), p. 191-215.
9. I. Cosme, R. Santos & D.W. O'Neill (2017), 'Assessing the degrowth discourse: a review and analysis of academic degrowth policy proposals.' *Journal of Cleaner Production* (149), p. 321-334.
10. F. Demaria et al. (2013), 'What is degrowth? From an activist slogan to a social movement.' *Environmental Values* (22:2), p. 191-215.
11. Zie bijvoorbeeld G. D'Alisa, F. Demaria & G. Kallis (red.) (2016), *Ontgroei: een vocabulaire voor 'degrowth' in een nieuw tijdperk*.

- Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel
12. J. Hickel & G. Kallis (2019), 'Is green growth possible?' *New Political Economy* (DOI: 10.1080/13563467.2019.1598964).
 13. J. Hickel & G. Kallis (2019), 'Is green growth possible?' *New Political Economy* (DOI: 10.1080/13563467.2019.1598964). T. Parrique et al. (2019), *Decoupling debunked: Evidence and arguments against green growth as a sole strategy for sustainability*. Brussel: EEB.
 14. T. Jackson (2017), *Prosperity without growth. Foundations for the economy of tomorrow (2nd Edition)*. London: Routledge.
 15. <https://www.globalcarbonproject.org/carbonbudget/index.htm>
 16. IEA (2019), *Global energy & CO₂ status report 2018*. Parijs: IEA.
 17. PCC (2018), 'Summary for Policymakers.' In: V. Masson-Delmotte et al. (eds.), *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty*. Geneva: World Meteorological Organization.
 18. C. McGlade & P. Ekins (2015), 'The geographical distribution of fossil fuels unused when limiting global warming to 2°C.' *Nature* (517), p. 187-190.
 19. J. Rockström et al. (2017), 'A roadmap for rapid decarbonisation.' *Science* (355:6331), p. 1269-1271.
 20. S. Fuss et al. (2014), 'Betting on negative emissions.' *Nature Climate Change* (4:10), p. 850-853.
 21. P.A. Victor (2012), 'Growth, degrowth and climate change: a scenario analysis.' *Ecological Economics* (84), p. 206-212.
 22. T. Jackson & R. Webster (2016), *Limits Revisited: a review of the limits to growth debate. Report, April 2016*. Londen: APPG on Limits to Growth.
 23. H. Sverdrup & K.V. Ragnarsdóttir (2014), 'Natural resources in a planetary perspective.' *Geochemical Perspectives* (3:2), p. 1-156.
 24. H.T. Odum & E.C. Odum (2006), 'The prosperous way down.' *Energy* (31:1), p. 21-32.
 25. G. Kallis (2015), 'Social limits of growth.' In: G. D'Alisa, F. Demaria & G. Kallis (eds.), *Degrowth: a vocabulary for a new era*. London: Routledge, p. 137-140.
 26. F. Hirsch (1976), *Social limits to growth*. Cambridge: Harvard University Press.
 27. R. Frank (2000), *Luxury fever: Weighing the cost of excess*. New York: The Free Press.
 28. J.K. Galbraith (1958), *The affluent society*. Boston: Houghton

- Mifflin.
29. R.A. Easterlin (2003), 'Building a better theory of well-being.' *IZA discussion paper*, no. 742, March 2003. Bonn: IZA.
 30. M. Max-Neef (1991), *Human-scale development: conception, application and further reflexion*. London: Apex Press.
 31. T. Jackson (2005), 'Live better by consuming less? Is there a double dividend in sustainable consumption?' *Journal of Industrial Ecology* (9:1-2), p. 19-36.
 32. T. Jackson & N. Marks (1999), 'Consumption, sustainable welfare and human needs – with reference to UK expenditure patterns between 1954 and 1994.' *Ecological Economics* (28:3), p. 421-442.
 33. M. Max-Neef (1991), *Human-scale development: conception, application and further reflexion*. London: Apex Press. T. Kasser (2002), *The high price of materialism*. Cambridge: MIT Press.
 34. T. Jackson (2010), *Welvaart zonder groei. Economie voor een eindige planeet*. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.
 35. <https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2015/07/02/tien-beleidsvoorstellen-voor-het-nieuwe-links/>
 36. F. Sekulova (2015), 'Happiness.' In: G. D'Alisa, F. Demaria & G. Kallis (eds.), *Degrowth: a vocabulary for a new era*. London: Routledge, p. 113-116.
 37. Oxfam (2017), 'An economy for the 99%. It's time to build a human economy that benefits everyone, not just the privileged few.' *Oxfam briefing paper*, January 2017. Oxford: Oxfam GB.
 38. <http://blog.policy.manchester.ac.uk/posts/2018/10/response-to-the-ipcc-1-5c-special-report/>
 39. J. Martinez-Alier (2002), *Environmentalism of the poor: a study of ecological conflicts and valuation*. Cheltenham: Edward Elgar.
 40. D. Woodward & A. Simms (2006), *Growth isn't working. The unbalanced distribution of benefits and costs of economic growth. Report*, January 2006. London: NEF.
 41. D. Woodward (2015), 'Incrementum ad Absurdum: Global Growth, Inequality and Poverty Eradication in a Carbon-Constrained World.' *World Economic Review* (4), p. 43-62.
 42. <https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2015/07/02/tien-beleidsvoorstellen-voor-het-nieuwe-links/>
 43. S. Alexander (2015), 'Basic and maximum income.' In: G. D'Alisa, F. Demaria & G. Kallis (eds.), *Degrowth: a vocabulary for a new era*. London: Routledge, p. 146-148. IGP (2017). *Social prosperity for the future. A proposal for Universal Basic Services*. Social Prosperity Network Report, 2017. London: IGP.
 44. C.L. Spash & V. Asara (2018), 'Ecological Economics.' In: L. Fisher et al. (eds.), *Rethinking Economics: An Introduction to Pluralist*

- Economics*. London: Routledge, p. 120-132.
45. K. Pickett & R. Wilkinson (2010), *The spirit level. Why greater equality makes societies stronger*. New York: Bloomsbury Press.
 46. J. Lelieveld et al. (2019), 'Cardiovascular disease burden from ambient air pollution in Europe reassessed using novel hazard ratio functions.' *European Heart Journal* (40:20-21), p. 1590-1596.
 47. I. Cosme, R. Santos & D.W. O'Neill (2017), 'Assessing the degrowth discourse: a review and analysis of academic degrowth policy proposals.' *Journal of Cleaner Production* (149), p. 321-334.
 48. K. Anderson & A. Bows (2011), 'Beyond 'dangerous' climate change: emission scenarios for a new world.' *Philosophical Transactions of the Royal Society* (369:1934), p. 20-44. <http://kevinanderson.info/blog/avoiding-dangerous-climate-change-demands-de-growth-strategies-from-wealthier-nations/>.
 49. B. Alcott (2010), 'Impact caps: why population, affluence and technology strategies should be abandoned.' *Journal of Cleaner Production* (18:6), p. 552-560.
 50. B. Alcott (2005), 'Jevons' paradox.' *Ecological Economics* (54:1), p. 9-21.
 51. <https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2015/07/02/tien-beleidsvoorstellen-voor-het-nieuwe-links/>
 52. <https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2015/07/02/tien-beleidsvoorstellen-voor-het-nieuwe-links/>
 53. M. Mellor (2015), 'Money, public.' In: G. D'Alisa, F. Demaria & G. Kallis (eds.), *Degrowth: a vocabulary for a new era*. London: Routledge, p. 175-177. M. Mellor (2016), *Debt or democracy. Public money for sustainability and social justice*. London: Pluto Press.
 54. G. Kallis, J. Martinez-Alier & R.B. Norgaard (2009), 'Paper assets, real debts: An ecological-economic exploration of the global economic crisis.' *Critical Perspectives on International Business* (5:1-2), p. 14-25.
 55. S. Cutillas, D. Llistar & G. Tarafa (2015), 'Debt audit.' In: G. D'Alisa, F. Demaria & G. Kallis (eds.), *Degrowth: a vocabulary for a new era*. London: Routledge, p. 156-158.
 56. <https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2015/07/02/tien-beleidsvoorstellen-voor-het-nieuwe-links/>
 57. <https://www.youtube.com/watch?v=OIGEToBoZ9Y>
 58. <https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2015/07/02/tien-beleidsvoorstellen-voor-het-nieuwe-links/>
 59. B.J. Unti (2015), 'Job guarantee.' In: G. D'Alisa, F. Demaria & G. Kallis (eds.), *Degrowth: a vocabulary for a new era*. London: Routledge, p. 172-174.

60. <https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2015/07/02/tien-beleidsvoorstellen-voor-het-nieuwe-links/>
61. R.A. Easterlin (2003), 'Building a better theory of well-being.' *IZA discussion paper*, no. 742, March 2003. Bonn: IZA.
62. B.S. Frey & A. Stutzer (2000), 'Happiness, economy and institutions.' *Economic Journal* (110:466), p. 918-938.
63. <https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2015/07/02/tien-beleidsvoorstellen-voor-het-nieuwe-links/>
64. <https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2015/07/02/tien-beleidsvoorstellen-voor-het-nieuwe-links/>
65. N. Johannisova & S. Wolf (2012), 'Economic democracy: A path for the future?' *Futures* (44:6), p. 562-570.
66. T. Jackson (2015), 'New Economy.' In: G. D'Alisa, F. Demaria & G. Kallis (eds.), *Degrowth: a vocabulary for a new era*. London: Routledge, p. 178-181.
67. J.C.J.M. Van den Bergh (2009), 'The GDP paradox.' *Journal of Economic Psychology* (30:2), p. 117-135.
68. <https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2015/07/02/tien-beleidsvoorstellen-voor-het-nieuwe-links/>
69. <https://www.theguardian.com/politics/2018/sep/16/the-eu-needs-a-stability-and-wellbeing-pact-not-more-growth>
70. <https://theecologist.org/2019/may/09/europe-needs-sustainability-and-wellbeing-pact>
71. F. Demaria et al. (2013), 'What is degrowth? From an activist slogan to a social movement.' *Environmental Values* (22:2), p. 191-215.
72. A. Kothari et al. (eds.) (2019), *Pluriverse: A Post-Development Dictionary*. New Delhi: Authors Up Front.
73. <https://www.theguardian.com/world/2019/apr/01/europe-south-and-east-worry-more-about-emigration-than-immigration-poll>